

ÚČAST ČESKOSLOVENSKA NA ZŘÍZENÍ SPOJENÉHO ÚSTAVU JADERNÝCH VÝZKUMŮ

Emilie Těšínská Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

SOVĚTSKÝ NÁVRH NA ZŘÍZENÍ VÝCHODNÍHO ÚSTAVU JADERNÝCH VÝZKUMŮ

Československo bylo přizváno k účasti na zřízení Východního ústavu jaderných výzkumů, který měl být paralelou Evropské laboratoře jaderných výzkumů CERN pro země lidové demokracie, dopisem prvního tajemníka ÚV KSSS N. S. Chruščova, datovaným 18. ledna 1956 a adresovaným prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ A. Novotnému.

Dopis (v dobovém překladu) zněl:

„Pamětní záznam.
V době konání ženevské konference vyvstala u některých vědců ze zemí lidové demokracie otázka účelnosti toho, aby země lidové demokracie vstoupily do evropské laboratoře pro atomovou energii.
Evropská laboratoř pro atomovou energii má sídlo v Ženevě. Do značné míry byla organizována z iniciativy USA. V práci se zde účastní: Anglie, Francie, Západní Německo, Itálie, Belgie, Holandsko, Švédsko, Norsko, Dánsko, Švýcarsko, Jugoslávie a Řecko. V roce 1955 se organizátoři této laboratoře usnesli zastavit do 1. ledna 1957 přijímání nových členských států do laboratoře. Timto usnesením se pravděpodobně sleduje, aby dveře laboratoře byly uzavřeny pro země lidové demokracie.
ÚV KSSS je toho názoru, že pro socialistické země nemá smyslu vstupovat do evropské laboratoře. Poněvadž tato laboratoř je umístěna ve Švýcarsku a také proto, že se nachází pod kontrolou USA, nebyly by zde vhodné podmínky pro práci vědců našich zemí a v případě, že by nastaly některé nepříznivé změny v mezinárodní politice, mohlo by se stát, že pro naše vědce by se tam práce stala vůbec nemožnou.
Kromě jiného jsou na členech laboratoře požadovány velké náklady na vydržování a na výstavbu nových fyzikálních přístrojů. Tyto náklady by se mohly ukázat zbytečnými.
Jsme toho názoru, že země lidové demokracie, Čínská lidová republika, Korejská lidová demokratická republika, Mongolská lidová republika a SSSR by měly organizovat své východní středisko jaderného bádání, jež by bylo pro výzkum v oblasti atomového jádra vybaveno nejmodernějším zařízením.
Vytvořením východního střediska pro jaderná bádání dostanou členské státy možnost provádět pokusná vědecká bádání v oblasti využití atomové energie na vysoké úrovni.
Pokud jde o evropskou laboratoř, pak nutný vědecký kontakt s ní bude možno udržovat, bude-li k tomu příznivá situace, pomocí výměny pracovníků a výměny dosažených úspěchů získaných v oblasti bádání.
Otázku vytvoření východního střediska jaderného bádání by bylo účelné projednat na konferenci zástupců zainteresovaných zemí.
Jsme toho názoru, že na této konferenci by měly být projednány tyto otázky:

- 1) místo, kde má být umístěn ústav,
- 2) výstavba pokusných zařízení ústavu,
- 3) příspěvky členů ústavu na jeho výstavbu a vydržování,
- 4) pozvání Indie a jiných zemí,
- 5) organizace vedení ústavu.

Jestliže se ukáže účelným umístit ústav v SSSR, pak ÚV KSSS pokládá za možné dát mu k dispozici ústav jaderných problémů, nacházející se v obvodu Moskvy, kde je již v chodu velký cyklotron, umožňující získávat protony s energií 580 milionů elektr. voltů(!), a v tomtož obvodu již vybudovaný kruhový zrychlovač s energií protonů 10 miliard elektr. voltů(!). Tyto zrychlovače jsou největší na světě. Zatímco evropská laboratoř se teprve buduje a její zrychlovače mohou být uvedeny do chodu teprve za několik let, východní ústav, bude-li umístěn v uvedeném již do provozu ústavu jaderných problémů, může ihned dát vědcům našich zemí dobré podmínky pro produktivní práci.
Podle našeho názoru bude třeba v nejbližších 2-3 letech vybudovat ještě jeden zrychlovač vícenábojových (vícečtýpných) iontů, atomový kotol s velkou hustotou neutronů, laboratorní místnosti a potřebný počet ubytoven.
ÚV KSSS vás prosí, abyste posoudili účelnost výstavby východního ústavu pro jaderná bádání a sdělili nám váš názor.“

Dopis byl projednán ve schůzi Politického byra Ústředního výboru KSČ (PB ÚV KSČ) 23. ledna 1956. V přijatém usnesení byl sovětský návrh na vybudování Východního ústavu jaderných výzkumů uvítán, byl vysloven souhlas s jeho umístěním v Sovětském svazu a konání poradě zástupců oslovených zemí v Moskvě. Náměstkoví předsedy vlády V. Kopeckému, který byl předsedou československého Vládního výboru pro mírové využití atomové energie (VVAE), bylo uloženo, aby zajistil a předložil PB ÚV KSČ ke schválení československé stanovisko k uvedeným otázkám a návrh československé delegace na poradě o ústavu.

ČESKOSLOVENSKÁ VLÁDNÍ DELEGACE A INSTRUKCE PRO JEJÍ POSTUP NA PORADĚ V MOSKVĚ

Na poradě o Východním ústavu jaderných výzkumů do Moskvy byla usnesením PB ÚV KSČ z 12. března 1956 schválena delegace ve složení: vedoucí delegace ministr energetiky F. Vlasák , jeho zástupce J. Baier (stálý úřadující místopředseda VVAE), Č. Šimáně (ředitel Ústavu jaderné fyziky, ÚJF), V. Petržílka (člen korespondent ČSAV, profesor a děkan Fakulty technické a jaderné fyziky UK), F. Kovář (rada československého velvyslance v Moskvě pro otázky jaderné energie) a jako experti L. Trlířaf (ÚJF, vedoucí teoretického oddělení), J. Váňa a M. Seidl (ředitel a vedoucí oddělení urychlovačů resortního Výzkumného ústavu vakuumové elektrotechniky).

Směrnice pro postup československé delegace na poradě byly vypracovány Vědeckou radou ÚJF a 13. března 1956 schváleny VVAE. Československá delegace měla navrhnout vybudování urychlovače protonů pro energie vyšší než 50 GeV a urychlovače elektronů pro energie několik GeV. Návrhy nebyly uplatněny, protože sovětskou delegací již byla navržena výstavba zařízení ústavu pro nejbližší 3-4 roky.

PRŮBĚH MOSKEVSKÉ PORADY A VYSTOUPENÍ ČESKOSLOVENSKÉ DELEGACE V DISKUSI O SOVĚTSKÝCH NÁVRZÍCH

Porada o Východním ústavu jaderných výzkumů se konala v Moskvě ve dnech 20.–26. března 1956. Zúčastnili se jí vládní delegace Albánské lidové republiky, BLR, ČLR, ČSR, KDR, MLR, Mongolské lidové republiky, NDR, PLR, RLR a SSSR. Nejpočetnější – osmičlenné – byly delegace ČSR a NDR (v níž však tento počet zahrnoval dva tlumočníky a dva tajemníky). Vedoucím sovětské delegace byl hlavní vědecký tajemník AV SSSR A.V. Topčijev (pověřený vedením delegace místo náhle onemocnělého prezidenta AV SSSR A.N. Něsmejanova). Porada byla zahájena v kongresovém sále prezidia AV SSSR. V dopoledním zasedání 20. března byly předneseny referáty D.I. Blochinceva „O umístění Východního ústavu jaderných výzkumů a výstavbě experimentálních zařízení pro ústav“, S.K. Carapkina „O příspěvcích členů Východního ústavu jaderných výzkumů na jeho výstavbu a chod“ a A.V. Topčijeva „O organizaci vedení Východního ústavu jaderných výzkumů“ a byl rozdan návrh závěrečné Dohody. V dalších zasedáních proběhla diskuse k sovětským návrhům. Na programu 21. března byla celodenní návštěva Ústavu jaderných problémů AV SSSR a Elektrofyzikální laboratoře AV SSSR, 23. března byl volný den a na 26. března byl stanoven podpis závěrečné Dohody. Vedoucí československé delegace F. Vlasák se zúčastnil až závěrečného zasedání. Na ostatních zasedáních vedl československou delegaci J. Baier, který také 22. března jménem delegace vystoupil v diskusi. V příspěvku, který přednesl rusky, plně podpořil sovětské návrhy o ústavu. Zřízení ústavu označil za další krok sovětské pomoci zemím lidové demokracie při výzkumech a využití jaderné energie. Ocenil, že v ústavu bude možno pracovat nejen ve fyzice vysokých energií, ale také v aplikované jaderné fyzice, „např. v oblasti výzkumu pokusných materiálů pro jaderné reaktory“. Jménem československé delegace podpořil názor, který zazněl v diskusi z více stran, že ústav by měl pracovat a koordinovat spolupráci členských zemí také v oblasti výzkumu kosmického záření. K československým možnostem přispět k dobudování a chodu ústavu uvedl:

„Příspěvek Československa v oblasti jaderné fyziky a techniky nebude velký na počátku existence Východního ústavu. Co se týče kádrů, má Československo několik fyziků-teoretiků, kteří jsou na poměrně vysoké úrovni. Vedle toho, by Východnímu ústavu mohli pomoci svými znalostmi českoslovenští inženýři, kteří prokázali své schopnosti v hraničních příbuzných oborech a při stavbě urychlovačů některých typů. Výstavbě ústavu může napomoci také československý strojírenský průmysl, pro který je výroba jaderné techniky jedním ze základních perspektivních úkolů a který má dobré předpoklady pro výrobu elektrického zařízení a přístrojů pro jadernou fyziku a techniku.“

Československá delegace vypracovala také písemné připomínky k návrhu závěrečné Dohody. Podpořila např. zřízení Finančního výboru jako orgánu ústavu, který by se zabýval hospodářsko-finančními otázkami.

PODPIS ZÁVĚREČNÉ DOHODY, VOLBA PRVNÍHO ŘEDITELSTVÍ A ÚPRAVA NÁZVU ÚSTAVU

Dohoda o Východním ústavu jaderných výzkumů byla podepsána na dopoledním zasedání 26. března; za Československo ji podepsal F. Vlasák. Poté bylo vládními zmocněnci zvoleno první ředitelství ústavu: ředitel D.I. Blochincev (Sovětský svaz) a jeho dva náměstci pro vědeckou činnost M. Danysz (Polsko) a V. Votruba (Československo). Tomuto ředitelství bylo uloženo do tří měsíců vypracovat a předložit návrh stanov ústavu. Na dopoledním zasedání 26. března bylo také schváleno prohlášení pro tisk a k členství v ústavu přizvána vláda Vietnamské demokratické republiky. Dodatečně, na večerním zasedání téhož dne, byla vládními zmocněnci schválena změna názvu Východní ústav jaderných výzkumů (který zdůrazňoval opozici Východ – Západ) na Spojený ústav jaderných výzkumů (SÚJV). Podnět vzešel z diskuse, čekalo se na schválení sovětskými orgány. Změna názvu byla zanesena do podepsané Dohody.

OKOLNOSTI NÁVRHU A VOLBY V. VOTRUBY NÁMĚSTKEM ŘEDITELE ÚSTAVU

V. Votruba se moskevské poradě o SÚJV neúčastnil. Ve zprávě o účasti československé delegace na poradě se uvádí, že návrh, aby na post náměstka ředitele ústavu byl navržen někdo z československých vědců, předložil akademik Topčijev. Československá delegace se k návrhu „postavila kladně, i když si byla vědoma velkého nedostatku čs. fyziků takového formátu. Byla si vědoma velkého významu pro další rozvoj československé vědy, bude-li čs. vědec pracovat na tak významném místě Ústavu, i toho, že je to pro československou vědu velké vyznamenání. Delegace došla k názoru, že může navrhnout prof. Votrubu a Č. Šimáně. Kandidatura prof. Votruby byla schválena náměstkem předsedy vlády V. Kopeckým telefonicky dne 24. 3. 1956 F. Vlasákovi. S V. Votrubou, který byl právě v Sofii, se delegace domluvila telefonicky a Votruba kandidaturu přijal.“

Václav Votruba (1909–1990), tehdy 47letý člen korespondent ČSAV a profesor teoretické fyziky na Fakultě technické a jaderné fyziky UK, byl ve fyzice – doma i v zahraničí – známou a respektovanou osobností. Publikoval (zpravidla souběžně česky a cizojazyčně) práce z teorie relativity, kvantové elektrodynamiky a teorie elementárních částic (např. o „problému elektronových trojčat“, zobecnění teorii nukleonů a mezonů, společně s Č. Muzikářem práci o rozpadu mezonů μ , společně s M. Lokajičkem práci o klasifikaci elementárních částic na základě izotopického spinu). Navázal vědecké kontakty také se sovětskými teoretickými fyziky. V roce 1956 mu byla udělena také vědecká hodnost doktora fyzikálně-matematických věd. Členem KSČ nebyl, kádrový profil mu trochu vylepšoval tzv. dělnický původ (oba rodiče pracovali v dělnických profesích).

PŮSOBNOST V. VOTRUBY VE FUNKCI NÁMĚSTKA ŘEDITELE SÚJV

Pokynem ministra školství a kultury F. Kahudy z 20. srpna 1956 byl V. Votruba uvolněn z pedagogické činnosti na Fakultě technické a jaderné fyziky UK na dobu od 1. září 1956 do dalšího rozhodnutí, „aby mohl vykonávat funkci náměstka ředitele SÚJV v SSSR“. Dnem 31. srpna 1956 mu bylo zastaveno vyplácení dosavadních pracovních příjmů s tím, že bude dostávat plat od „druhé strany“. Do Dubny odjel s rodinou (manželkou a 8letou dcerou). Formality spojené s odjezdem zařizovala již ČSAV, která byla usnesením vlády z 9. srpna 1956 pověřena agendou spolupráce s SÚJV (namísto zrušeného VVAE). Ustavující zasedání SÚJV a jeho orgánů (schválení stanov ústavu vládními zmocněnci, první zasedání Vědecké rady a Finančního výboru) se konala ve dnech 20.–26. září 1956. Československým vládním zmocněncem pro SÚJV byl jmenován J. Kožešník (v té době zástupce hlavního sekretáře ČSAV), do Vědecké rady SÚJV byli vládou delegováni Č. Šimáně, V. Petržílka a F. Kovář, který byl zároveň delegován do Finančního výboru; V. Votruba se stal členem Vědecké rady SÚJV z titulu funkce náměstka ředitele. Dvoutleté funkční období prvních dvou náměstků ředitele SÚJV končilo v březnu 1958. V. Votruba znovu kandidovat nechtěl, argumentoval potřebou zajistit výuku teoretické fyziky na Karlově univerzitě (vzhledem k úmrtí profesorů V. Trkala a Z. Matyáše) i rodinnými důvody (nástupcem dcery na střední školu). Jeho návrat do Československa podpořil Výbor prezidia ČSAV. Vědecká rada SÚJV však nepředložila jiné nominace, a usnesením Sboru vládních zmocněnců bylo tudíž funkční období obou náměstků ředitele SÚJV prodlouženo do března 1959. Po předání funkce náměstka ředitele V. Votruba zůstal v SÚJV do srpna 1959 jako vědecký pracovník. Na Fakultu technické a jaderné fyziky UK nastoupil k 1. srpnu 1959; od září t.r. byla fakulta organizačně převedena na ČVUT. Jako náměstek ředitele SÚJV se V. Votruba zúčastnil např. sedmé a osmé Rochesterské konference o jaderné fyzice vysokých energií, které se konaly v roce 1957 v Rochesteru v USA a v roce 1958 v CERN.

NÁVŠTĚVA PREZIDENTA A. ZÁPOTOCKÉHO V SÚJV

Dne 28. ledna 1957 navštívila SÚJV československá vládní a stranická delegace v čele s prezidentem A. Zápotockým, která byla na oficiální týdenní návštěvu v Sovětském svazu; návštěvu Dubny se zúčastnil také A. Novotný. V. Votruba spolu s ředitelem Blochincevem delegaci uvítali a spolu s dalšími pracovníky ústavu doprovázeli při prohlídce areálu a velkých experimentálních zařízení.

V. Votruba využil osobního setkání s prezidentem Zápotockým k zopakování žádosti o propuštění z vězení svého bývalého aspiranta M. Lokajička, který byl v únoru 1954 zatčen a v červnu t.r. odsouzen k trestu odnětí svobody na dobu sedmi let „pro velezradu za členství a účasti na schůzkách organizace ‘Rodina’ zaměřující se na náboženskou výchovu mládeže.“ V. Votruba se obrátil na prezidenta Zápotockého již dopisem z 10. ledna 1955, v němž tehdy uvedl:

„Vážený pane prezidente, dovoluji si Vás požádati o slyšení ve věci Miloše Lokajička, mého bývalého aspiranta a bezpochyby nejnadanějšího z našich mladých pracovníků v nukleární fyzice, ...
Chtěl bych Vás při tom, pane prezidente, informovat o mezinárodním postavení československé nukleární fyziky, zvláště teoretické, jejím mimořádném významu pro mezinárodní prestiž našeho státu a o tom, jakou škodu a ztrátu nám v tomto ohledu působí vyřazení M. Lokajička z odborné činnosti a mezinárodní soutěže ... Chtěl bych Vás poprosit, abyste jmenovanému nějak umožnil pokračovat v silně započaté vědecké práci ku prospěchu naší vlasti.“

Žádané slyšení profesoru Votrubovi uděleno nebylo „pro velké zaneprázdnění prezidenta“, na pokyn prezidenta však byla věc přešetřena. Pro krátkou část M. Lokajičkem odpykaného trestu nebylo k udělení milosti přistoupeno. Při setkání s prezidentem Zápotockým „v Moskvě“ V. Votruba žádost o propuštění M. Lokajička z vězení zopakoval. K dřívějším argumentům dodal, že Lokajiček bude mít odpykání již téměř polovinu trestu, ve vězení se fádne chová a pracuje. Prezident dal údajně „hned v Moskvě“ příkaz k novému prošetření kauzy. V červnu 1957 byl M. Lokajiček z vězení propuštěn. Pokračovat ve vědecké práci v ČSAV (o vysoké škole nemluvě) mu nebylo dovoleno. Rok pracoval jako dělník v podniku Regula v Praze-Holešovicích. Od června 1959 byl zaměstnán v resortním Výzkumném ústavu přístrojů jaderné techniky (VÚPJT) v Přemýšlení. Do Fyzikálního ústavu ČSAV mohl znovu nastoupit až po ročním pracovním pobytu v SÚJV, na který byl vyslán v březnu 1968, ještě jako zaměstnanec VÚPJT.

DOVĚTEK O DALŠÍ ÚČASTI V. VOTRUBY NA ČESKOSLOVENSKÉ SPOLUPRÁCI S SÚJV

V. Votruba se účastnil československé spolupráce s SÚJV i v dalších letech. V roce 1961 byl znovu jmenován členem Vědecké rady SÚJV; koncem roku 1963 však požádal o uvolnění „z reprezentačních funkcí v SÚJV v Dubně“ ze zdravotních důvodů. Nadále zůstal členem Komise pro spolupráci s SÚJV, která byla ustanovena v listopadu 1962 jako pomocný orgán československého vládního zmocněnce v SÚJV J. Kožešníka.

PÍSEMNÉ PRAMENY

Příspěvek se opírá o dokumenty dochované ve vybraných fondech následujících archivů (v abecedním pořadí): Archiv ČVUT, Praha; Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha; Archiv SÚJV Dubna; Archiv Univerzity Karlovy, Praha; Národní archiv, Praha; Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha. Odkazy na archivní fondy budou upřesněny v publikovaném textu.

